

УКРАЇНСЬКИЙ РІД І ФОЛЬКЛОРНА КОНЦЕПТОСФЕРА НАЦІЇ

UKRAINIAN ETHNIC CONCEPTION OF KINSHIP
AND FOLKLORE CONCEPT SPHERE OF "NATION"

Ярмоленко Н.М.,

orcid.org/0000-0001-9082-4799

доктор філологічних наук,

професор кафедри української літератури та компаративістики

Навчально-науковий інститут української філології та соціальних комунікацій

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

У статті реконструйовано фольклорний концепт роду на матеріалі різножанрових текстів усної народної творчості (прислів'їв, приказок, обрядової творчості, родинно- та соціально-побутової пісенності) за допомогою історико-генетичного, порівняльно-типологічного, структурно-семіотичного методів. З'ясовано особливості функціонування та наповнення фольклорного концепту «рід».

Структуру концепту описано як систему, утворену ядерним словом міфологічного походження – праслов'янським «родъ», на якому базується стержневий концепт «рід» у значенні «народжувати». Висхідними й найближчими до центру є смисли, що вкладаються в поняття «родити»: «уродженець», «родителі», «родичі», «родючість», «урожай», «зроду» (з народження) та ін. Семантичне поле основного концепту включає близькі за смислом субконцепти на позначення сім'ї («батько», «мати», «дід», «баба», «син», «донька», «онуки», «брат», «сестра», тощо); родоводу («рідня», «родина», «порода» тощо); соціальної групи людей («свояки», «сусіди», «громада», «братство», «земляки», «краяни», «односельці» т. ін.); географічного місця народження («батьківщина», «земля», «край», «село», «Україна» тощо); національності («українці», «плем'я», «свій» та ін.); зовнішності («урода», «краса»); життєвого шляху («доля» і т. ін.). Інформаційне поле концепту поширюється і на віддаленіші від центру дотичні концепти (такі, як «хата», «правда», «сила», «воля» «радість», «щастя», «гості» та ін.), що додають нових відтінків і асоціацій до основного концепту. Зауважимо, що кожен із названих концептів може ставати центральним і творити своє семантичне поле.

Фольклорний концепт «рід» є одним із провідних концептів, що характеризує українців як носіїв етнокультури й визначає концептосферу нації. Заради збереження та передачі цінної інформації він має здатність шифрувати культурні коди, генерувати нові смисли у різних жанрах національного фольклору, переформатовувати набір сем, розширювати або звужувати семантичне та інтерпретаційне поле.

Ключові слова: рід, фольклорний концепт, субконцепти, дотичні концепти, концептосфера, пареми, обрядові й необрядові пісні.

The article represents a folklore conception of kinship in texts of different genres of Ukrainian folk culture (proverbs, sayings, ritual verbal pieces, family and social songs) and by means of historic – genetic, comparative-typological, structure – semiotic methods. The investigation regards specific functioning and linguistic content of the Ukrainian ethnic conception of "kinship".

The concept structure is represented as a system built by a nuclear word, which is mythically related to the Old Slavic "rodъ" (kin), a basis for the core concept "pid" (kin) in the meaning of "народжувати" ("give birth", "yield"). Next and close to the nucleus stand meanings related to "give birth": "native", "parents", "relations", "fertility", "yield", "since birth" etc. The actual semantic sphere for the basic concept involves subsidiary concepts of family unity semantically close in meaning such as "a father", "a mother", "a grandfather", "a grandmother", "a son", "a daughter", "grandchildren", "a brother", "a sister", etc. It also deals with notions for kinship ("relatives", "family", "origin" etc.), for a social group of people ("in-laws", "neighbors", "community", "fraternity", "countrymen", "fellows", "mates" etc.), those of geographic birthplace ("motherland", "land", "native country", "countryside", "Ukraine" etc.); nationality ("Ukrainians", "people", "kin" etc.); appearance ("beauty", "splendor" etc.); life track ("doom" etc.). The concept's informativity sphere spreads as far as the farthest from the core additional concepts such as "home", "truth", "strength", "freedom", "hilarity", "happiness", "guests" etc. which add to the basic concept through newly built nuances and associations. It is important to mention that each of these concepts can become a core one and build its own semantic sphere.

The folklore concept of kinship appears to be one of the mainstream that signifies Ukrainian nation as representatives of ethnic culture and is a marker for the concept sphere of "nation". For the sake of keeping and conveying valuable information, the concept has ability to create culture codes, generate new senses in various genres of national folklore, change group semantic meanings, expand semantic and interpretative fields or make them narrower.

Key words: kinship, folklore concept, subsidiary concepts, additional concepts, concept sphere, paremas, ritual and ordinary songs.

Постановка проблеми. «Нема в світі, як родина» [25, с. 414] – наголошує народна мудрість. Моральні норми родинного та громадського співжиття українці передавали від покоління до

покоління. У сімейному колі намагалися знайти відчуття безпеки і захисту, родина закладала основи соціальної поведінки, формувала систему цінностей та моральних переконань. Особливої

ваги дослідження неписаних моральних законів українського роду набуває в часи деформації традиційної моделі сім'ї та розшарування суспільства. Вивчення місця і ролі фольклорного концепту «рід» у концептосфері української нації сприяє популяризації традиційних родинних та сімейних цінностей, а також різносторонньому фаховому і міждисциплінарному розгляду вічних тем української культури як невід'ємної частини європейської. Із цим пов'язана **актуальність** розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми сім'ї та родини – одне з ключових питань української фольклористики XIX-XX ст., про що свідчать праці М. Драгоманова, В. Гнатюка, П. Житецького, М. Костомарова, М. Сумцова, І. Франка та ін. У ХХІ ст. родинна обрядовість українців стала предметом народознавчих досліджень В. Борисенко [1; 2], О. Боряк [3], М. Гримич [5], О. Кондратюк [12, с. 262 – 277] та ін. Етносимволіку сім'ї та родоходу в системі етнокультурних концептів українців вивчав В. Жайворонок [7]. Аксиологічні цінності роду, родини в українській уснословесній творчості з використанням концептуального аналізу висвітлювала Л. Мушкетик [16].

Значну увагу вивченню теорії фольклорних концептів приділила О. Кузьменко, яка з'ясувала термінологічний, понятійний апарат, різносторонньо обґрунтувала продуктивність терміну «фольклорний концепт» [15, с. 1439-1447]. О. Кузьменко запропонувала визначення, послідовність дослідження та п'ятирівневу класифікацію базових фольклорних концептів [14, с. 43-50]. Доцільність вивчення фольклорних концептів обґрунтовано в статті Ю. Собори, яка визначила найбільш уживані концепти та запропонувала розпізнавати їх у вузькому значенні (в пареміях) і широкому контексті (у структурі пісенної та календарно-обрядової творчості), виражені на рівнях свідомості, світосприйняття, історичних понять, трансформацій, соціальної стратифікації, когнітивного та перцептивного сприйняття [22, с. 40-45]. Осібні фольклорні концепти стали предметом вивчення Н. Бурлаки, О. Гінди, І. Грищенко, І. Павленко, О. Наумовської, І. Тарасюк, В. Трачук, Л. Копаниці й А. Павлової, та ін.

Постановка завдання. Рясні наукові праці, присвячені родинним традиціям та дослідженню фольклорних концептів, створили передумови для вивчення місця і ролі фольклорного концепту роду в концептосфері української нації. Існує потреба систематизації та узагальненого опису

його структури, історії формування семантичного поля, напластування на стержневі формули нових смислів і концептів, продуктивності базових фольклорних концептів та їхньої провідної ролі в національній концептосфері українців. Мета дослідження – на матеріалах українських усних народних творів різних жанрів реконструювати фольклорний концепт роду; з'ясувати його структурне наповнення та ймовірне семантичне поле; простежити історію становлення і продуктивність концепту «рід» в українській культурі; докзати, що він є одним зі стержневих національних концептів.

Виклад основного матеріалу. Моделювання та опис концептів можливі завдяки синтагматичному й парадигматичному аналізу текстів, що творять концептуальне поле й відображають колективний досвід етносу. Для кожного концепту характерна складна структура (центр або ядро і периферія), багат шаровість та властивість бути ширшим від поняття. «Об'єднуючись, концепти утворюють концептосферу – частину концептосистеми, що позначає певну галузь об'єктивної реальності» [10, с. 392]. Фольклорна концептосфера українців є складовою національно-культурної концептосистеми, яка обіймає сукупність концептів нації.

Свого часу Б. Грінченко зафіксував декілька значень поняття «рід». Це «родь, родственники, фамилія» («Нема в його ні роду-родини»); плем'я, походження («Козацькому роду нема переводу»); порода («Такий уже в їх рід, що вони всі низенькі»), часовий відлік («Не було добра зроду»), доля («На роду написано») тощо [21, с. 20]. Словникові дефініції [21, с. 20; 4, с. 1033] дають змогу визначити цілу «зв'язку» смислів, що входять до інформаційного поля концепту «рід» та творять нові концепти. Структуру концепту «рід» можна описати як систему, до складу якої входять споріднені субконцепти:

1. Рід – це форма спільності людей, господарське і соціальне об'єднання кровних родичів (субконцепти «сім'я», «кrevність», «батько», «мати», «дід», «баба», «син», «донька», «онуки», «брат», «сестра», тощо). 2. Ряд поколінь, що походять від одного предка (субконцепти «родовід», «рідня», «родина», «порода» тощо). 3. Належність до якої-небудь соціальної групи (субконцепти «свати», «свояки», «сусіди», «громада», «братство», «земляки», «краяни», «народ», «односельці» і т. ін.). 4. Географічне місце народження – хто звідки родом (субконцепти «батьківщина», «земля», «край», «село», «Україна» тощо). 5. Національна приналежність (субконцепти «укра-

їнці», «плем'я» і т. ін.). 6. Часовий відлік прожитого – субконцепти «зроду», «життя», «доля» («Бо я панського роду, не ходила боса зроду», «Спи, доню, нехай тобі доля росте» [25, с. 413]; молодятм бажали: «Братіку перепою, перепий щастя й долю» [20, с. 107]) 7. Опис зовнішності – субконцепти «порода», «краса», «врода» («Не вважай на уроду, але на природу», «Уродися не красним, але щасним» [20, с. 169]).

У процесі історичної динаміки концепт «рід» підпорядковує віддаленіші концепти, які назвемо дотичними до основного. Визначаємо їх, послугуючись найлаконічнішими текстами фольклору, у яких акумульований великий життєвий досвід багатьох поколінь [24, с. 315], що є дуже важливим для концептуального аналізу. Паремії як образні афористичні вислови широкого змістового діапазону [24, с. 290], у стислій формі передають універсальний життєвий досвід народу. Приказки і прислів'я з мотивами сім'ї та родини оприявнюють цілу низку концептів, дотичних до основного. Це «правда», «сила», «воля» («Всюди добре, але дома такі найліпше» [11, с. 135]; «У своїй хаті своя правда, і сила, і воля» [20, с. 54]); «радість» («Радуйся, мати, йде невістка до хати, добра робуха, а не цокотуха» [20, с. 273]); «щастя» («Уродись та й удайсь», «Кому як на роду написано» [25, с. 112]; «З ким щастя, з тим і люди» [20, с. 350]) тощо.

Окрім концептів-понять, семантичне поле роду включає дотичні концепти на позначення спорідненості та простору: «свій» на протизагу «чужому» («Всьо файне, але своє найкраще» [11, с. 135]; «Чужих богів шукає, а своїх дома має», «Чужа дитина не своя» [19, с. 348]), «далекі» («Родина – кумового наймита дитина», «Дідового сусіда молотники» [25, с. 415]); і «близькі» («Отець по батьківськи поб'є, по батьківськи й помилує», «Кров не вода: треба оступиться» [25, с. 414]); «гості» («Веселий гість – дому радість», «В гостину збирайся, але дома пообідати не забувай» [26, с. 144]); «хата» («Смутна тота хата, котру гості оминають» [26, с. 146]) та ін. Уважаємо, що вони дотичні до концептуальної мережі головного концепту «рід».

Висхідними й найближчими до центру є смисли, які вкладаються в поняття «родити» у значенні «народжувати»: «уродженець», «родителі», «родичі», «родючість», «урожай», «зроду» (з народження), «урода» (краса) та ін. Вони утворюють стержень фольклорного концепту «рід», навколо якого групуються інші смисли, що творять субконцепти. Зважаючи на це, концептуальну схему роду можна позначити як кругову модель,

утворену основним (ядерним) концептом «рід» у значенні «родити» та нагромадженням інших, ближчих і віддаленіших від центру концептів, що додають нових смислів і асоціацій до основного концепту. Найближчі до центру споріднені концепти означаємо як субконцепти, а віддаленіші – як дотичні концепти. Зауважимо, що сема «рід» має значно ширший спектр значень, багато з яких ми випускаємо, оскільки вони виходять за межі дослідження, хоча і є складовими загальнокультурної концептосистеми.

Вихідна форма осьового концепту «рід» – праслов'янське «родъ», що етимологічно становить ядро концепту та є прототипом всіх його культурних смислів. Слово «родъ» має індоєвропейське коріння й асоційоване з поняттям кривної родини, родинних і соціальних зв'язків та символікою розмноження, зросту, плодючості. У літописах і фольклорних записах є скупі згадки про персонажа слов'янської міфології Рода, який уособлював творця Всесвіту, космос, бога життя, Діда-Ладо, рід і міг бути опікуном та покровителем рідні, врожаю, приплоду, щастя й доброї долі. За В. Жайворонком, «Рід = Род – у дохристиянських віруваннях – бог життя, долі, талану, суду-присуду [...], зачинатель усього живого [...], часто згадується у давніх списках богів слов'янського дохристиянського олімпу» [6, с. 500]. Функції цього дохристиянського божества сьогодні навряд чи можна визначити, вони охоплюють траєкторію від духа-господаря обійстя до верховного бога слов'ян, яким його бачать у сучасній неоязичницькій культурі. Для нас міфологічне походження концепту «рід» цікаве не з точки зору дискусій щодо ймовірності чи рефольклоризації дохристиянського бога Рода, а приналежністю до опорних світоглядних концептів, що сягають головної міфологічної опозиції «космос / хаос» як коди «рідний / нерідний», «свій / чужий», «дружний / ворожий». М. Гримич стверджує, що терміну «рід» відповідала біологічна, або кровна, спорідненість, що у традиційному суспільстві була підмурком, на якому трималася вся надбудова родини [5, с. 205].

У рамках дохристиянських родових уявлень складалася культова календарна та родинна обрядовість, яка свідчить про симбіоз мікро-й макросвіту в народній культурі українців. Особливість етнічного світобачення в тому, що картину зовнішнього світу українці структурували через призму родини, коли всесвіт розумівся як двір господаря, а небо – як дім чи терем, у якому «Ясний місяць – сам господар, Ясне сонце – господинька, Ясні зірки – его дітки»

[8, с. 55]. У фольклорній концептосфері українців небесна і земна родина ототожнюються. На дворі пана Івана, який водночас і божество, і господар, росте Райськеє дерево: «А в пана, в пана, в пана Івана, Святий вечор! Стояла яблоня посеред двора, На той яблоні – золотая кора. Золотая кора – то его жона, А що почечка – то его долечка, А що віточки – то его діточки, А що сучочки – то его синочки» [8, с. 62]. Колядки зображають родину за допомогою космічних, рослинних, тваринних метаморфоз: «Ой не є тото сив соколенько, Але є тото господаренько. Ой не є ж тото сива куньонька, Але є ж тото ба й газдиненька. Ой не є ж тото сив ластовлята, Але є ж тото єї дитята» [8, с. 62].

За часів християнства концепт «рід» поповнився новими асоціаціями та культурними смислами. Його значення розширилося завдяки концепту «Бог». Християнський Бог асоціюється з батьком-господарем («Бог – батько: як буде нас тримати, то буде й годувати» [25, с. 42]; «Бог батько, государь дядько» [25, с. 42]; «Господь Бог старий господар» [20, с. 21]; «Як у Бога за дверима» [25, с. 111]; дарами («Знає Бог з неба, що кому треба» [11, с. 137]; «У Бога всего повно – є що давати» [11, с. 134]. Формуються культурні концепти «хвала» («Живи, та Бога хвали», «Благодарить Бога милосердного!», «Життя, як у Христа за пазухою», «Як у батька за пазухою» [25, с. 111]); «віра» («Коли Бог з нами, то хто може бути проти нас?» [20, с. 22], «Богу молиться, а чорту вірує» [26, с. 355]); «поміч» («Бог в поміч!», «Кому Бог допоможе, тот все перемаже» [11, с. 124], «Як тривога – то до Бога, а по тривозі забув о Бозі» [11, с. 122]; «Ще Бог не все роздав, що мав» [11, с. 131]; «За сиротою Бог з калитою» [11, с. 136]); «добро» («Боже, дай добре, та й не довго ждати» [25, с. 43], «Біда тому, хто добра не робить нікому» [26, с. 35]); «дружба» («Бог нерівно ділить: жде, щоб самі ділилися» [25, с. 43], «Де дружно, там і хлібно» [26, с. 329]); «гріх» («На кого Бог, на того й люди» [11, с. 125]; «Гріх не допомагати» [26, с. 118], «Коби здорове, а гріхи будуть» [11, с. 123]; «Боже батьку! Прийми гріхи наші в жарти» [25, с. 144]); «прародителі» («Адам зів кисличку, а у нас оскома на зубах» [25, с. 43]; «Ни буде лисий в раю» [11, с. 126]); «взаємодопомога» («Гуртом можна і море загатити» [26, с. 330], «Громада по нитці, та й бідному сорочка» [20, с. 84]; «згода» («Де згода панує, там і горе танцює» [26, с. 334], «Ми з такого роду, що любимо згоду» (варіанти: «любимо свободу», «п'ємо горілку, як воду» [26, с. 279], та інші.

Християнський інститут кумівства уводить в поле стержневого концепту «рід» субконцепти «куми» («Кого люде за люде мають, з тим ся кумують», «Не хочеш страти – не сунься ні в куми, ні в свати» [25, с. 422]); «кум» («На Бога надія і на кума Матвія» [20, с. 20]), «кума» («Багатий шепче з кумою, а бідний з журбою» [20, с. 174]); «хрещеник», «хрещениця» тощо. Народна мудрість наголошує на Божественному походженні родинної та духовної підтримки.

Семантичне поле концепту «рід» досить розгалужене й потужне, воно не має просторових та часових координат. Календарно-обрядова пісенність на зображення роду, родини зберігає напластування дохристиянських та християнських рис світобачення. Господар виступає й у ролі язичницького божества, і Біблійного Адама: «Сам господар у дому – як Адам в раю, Господиня у дому – яко бджілка у меду, Малі дітоньки – як оладоньки!» [8, с. 57]. Зауважимо, що дефініції «Господь», «господар», «господиня», «господарство» етимологічно споріднені.

Райськеє дерево в колядках успадковує характеристики індоевропейського Світового Дерева та водночас є Деревом Роду. Образ Дерева роду зберігає сакральні міфологічні мотиви – як «серед моря зелений явір» [8, с. 48], або є побутово-профаним, як «соснонька серед ринонька» [8, с. 63], скевоморфним: «наміт білий шовковий», «нова світлонька» тощо. Моделлю космічної світобудови в колядках може слугувати «двір на помості», де гостють свята: «Три свічі горіли, три свята сиділи: Найперше свято – святе Рождество, А друге свято – святий Василій, А третє свято – Іван-Хрестіель» [8, с. 80]. Світобудову й родину водночас втілює церква, яку будують волохи-язичники за взірцем космогонічного солярного та люнарного міфу: «З трьома верхами, з трьома вікнами. В першій віконці – яснее сонце, В другій віконці – ясний місяченько, В третій віконці – яснії зірки» [8, с. 55]. Можна стверджувати, що фольклорний концепт Дерева Роду обіймає сукупність різночасових міфологічних, релігійних та етнічних вірувань і слугує базовою моделлю мономіфу, земної родини, концептуальної картини світу українців. Схематичне зображення родоводу у вигляді дерева чи іншої уніфікованої моделі й дотепер плекає багато українських родин.

У національному фольклорі збереглися мотиви, які входять до концепту «дари». Це згадки про пожертви й обдаровування в ході ритуалів «родичання» із космосом, природою, громадою на території проживання роду. Хлібне жертвопри-

несення супроводжувалося святковим застіллям. Колядковий господар очікує «з неба гості», готуючи ритуальне пригощення – «калачі з ярої пшениці». На сакральну гостину до роду сходяться небесні прародителі («Що перший гостю – ясен місяцю, А другий гостю – ясне сонечко, А третій гостю – дрібен дощ іде» [9, с. 265]), земна родина та громада колядників. У результаті культу пригощення-жертвоприношення «Дарує Господь два лани жита, третій пшениці на паляниці, четвертий проса, а п'ятий вівса» [9, с. 266].

Рудиментарні згадки про традицію родичання як культової відправи, що прикликає ріст збіжжя й добробут родини, зафіксовані в родинно-побутовій пісенності: «Ой випеймо, родинно, Щоб нам жито родило; І житечко, і овес, І зібрався рід увесь!» [23, с. 288]. Пісні родинного життя зберегли мотиви календарних святкових ритуалів, що одночасно були й родинними гуляннями: «Там у саду липа, Під липою вишня, Там моя родина На гуляння вийшла. Ой гуляй, родинно, Не забувай мене, Якая гостина – То й закликай мене» [18, с. 241].

Традиційні обряди українців супроводжували ритуальні родинні трапези за участю численних гостей – близьких і далеких родичів, свояків, сусідів, вулиці або громади. С. Терещенкова зафіксувала один із таких обрядів, що був продуктивним до початку ХХ ст. – звичай «женити каганця». На осіннього Симона (1 вересня) на Звенигородщині вже «зранку починають готувитися до «весілля»: понапікають, понаварюють усякої страви, горілки принесуть, і всього в світі приготують, і покличуть гостей – знайомих, родичів, кумів та інше. Засвітять каганця, поставлять на столі, а сами всі сідають за стіл: їдять, п'ють, співають. [...] Це зветься, що «коровай каганцеві печуть». [...] А на другий день до іншої хати запрошують. Туди й каганця переносять, уквітчаного. І так само одгулюють до вечора, ніби-то «каганця вінчають». [...] І так цілий тиждень по всьому селі п'ють, аж одляски йдуть, все село гуде» [13, с. 181]. Свято каганця імітувало родинне свято – весілля – та мало практично-утилітарну мету. Цілий тиждень сільська спільнота миром одружувала-ушановувала земний вогонь, оскільки його світло давало змогу продовжити день – працювати рано вдосвіта й пізно ввечері: «Отак було одгуляють тиждень, аж тоді беруться до роботи. Але вже ж роблять! Хіба теперечки так роблять, як тоді робили?!» [13, с. 182]. Чергування важкої гуртової праці та відпочинку було ознакою упорядкування космосу на противагу хаосу і відбувалося за моделлю родинного свята. Концептосистема «рід» уструктурує

етнічну картину світу, притягуючи субконцепти «боги», «Господь», «свято», «гість», «дари».

Слова «гість», «гостина», «гостинець» походять з індоєвропейського «чужинець», «чужоземець». Свята – це час переструктурування й упорядкування простору, час гостини й родичання. Завдяки святу й пожертвам-пригощанням відбувається мирне освоєння «чужого» та прилучення його до «свого». Гостинність – одна з провідних національних рис, якою українці й дотепер славляться в світі. У народі кажуть: «Смутна тота хата, котру гості оминають» [26, с. 146], або «Добре гостили, ледво пустили» [20, с. 80].

Концептуальна схема роду слугує прообразом численних ритуалів календарного року, що вшановували створення сім'ї, родючість, працю й добробут родини. Досліджуючи генезу народних звичаїв і обрядів українців, В. Петров підкреслював їхнє родинне тло: «Свято Коляди-Вілії – це свято померлих родителів; мавки-нявки-русалки це нерозчленована множинна сукупність померлих родителів-родичів. [...] Культові постаті – чисто родинні й родові, це «діди» і «баби», родителі, предки, праматері, «роженці й рід» [17, с. 245]. Обрядовими актами за традицією керував голова родини – батько, або ж мати, а виконавцями культу ставали всі родичі.

Як бачимо, реконструкція фольклорного концепту на матеріалі широкого спектру усних народних творів різних жанрів дає можливість з'ясувати його походження й семантичне наповнення, яке є тотожним у звичаєвості та різних жанрах фольклору українців. Тому ідея розпізнавати концепти у вузькому значенні (в пареміях) і широкому контексті (у структурі пісенної та календарно-обрядової творчості) навряд чи буде продуктивною.

Концепт «рід» неізолюваний, у процесі історичного поступу він, як і інші концепти, «постійно змінюється, при цьому відбувається активізація різних його складників» [10, с. 393]. Етапи культурної активації концепту «рід» відповідають трьома послідовним стадіям формування української родини: на першій домінує рід як плем'я; на другій – значення роду звужується до розуміння великої сім'ї – родини, тобто широкого кола родичів та свояків, а також певної соціальної спільноти. На третій стадії відбувається відокремлення від роду малої сім'ї, що за своєю структурою, функціями та устроєм нагадує рід у мініатюрі [19, с. 243].

Семантичне поле концепту «рід» охоплює антропоморфні субконцепти («Бог», «батько»,

«мати», «діти» та ін.); збірні образи-субконцепти («куми», «свати», «свояки», «сусіди», «громада», «братство», «земляки», «краяни», «односельці» тощо); географічні культурні субконцепти («земля», «край», «село», «Україна») та ін. Зберігаючи центральну позицію, фольклорний концепт «рід» фокусує навкруг себе широке коло дотичних концептів, залучаючи їх до архіву національної концептосфери. Це концепти-поняття («хвала», «поміч», «добро», «правда», «сила», «воля», «дружба», «згода» тощо); концепти на позначення спорідненості як простору («свій», «чужий», «далекій», «близький», «гість» тощо); загальнокультурні міфологічні концепти («доля», «Дерево Світу», «Дерево Роду»); релігійні концепти («Бог», «віра», «Райське дерево», «прародителі», «святі» тощо); астральні концепти («сонце», «місяць», «зорі», «дощик»); фітоморфні («яблуня», «явір», «дуб» та ін.); зооморфні концепти птахів, комах, тварин; скевоморфні (рукотворні концепти намету, двору, церкви).

Зважаючи на рамки наукової статті, лише означуємо субконцепти зі знаком «мінус»: «Нема роду без вироуду», «Ні роду, ні плоду» [20, с. 279]; «Дітей годуй, а торби собі готуй» [26, с. 191]; «Такий рід – хоч під лід», «Тільки й рідні, що лапті одні» [26, с. 198] і т. ін., що підлягають подальшому вивченню.

Фольклорні концепти як провідники інформації динамічні, підпорядковані не лише усталеним світоглядним нормам нації, а й культурним змінам. Залежно від історичних умов концепти можуть не лише розгортатися, долучаючи до свого семантичного поля нові смисли, але й згортатися, змінюючи своє смислове наповнення до протилежного. На сучасному етапі спостерігається низхідна динаміка культурного концепту «рід». З появою фінансової безпеки та зникнення побутових проблем у світі набирає популярності синглізм, коли молоді люди свідомо обирають самотнє життя без потомства. Ця філософія частково впливає й на українців. Стійка тенденція руйнації традиційних сімей

під впливом глобалізаційних процесів, розшарування населення, війни й еміграції призводить до небажання укладати законні шлюби, до співжиття у громадських (цивільних) шлюбах, які в традиційному українському фольклорі звали «на віру» й маркували негативно. З початку російсько-української війни збільшилася кількість неповних сімей, або ж сімей, які утримуються чи свідомо відмовляються мати дітей. Стає нормою народження дітей поза шлюбом та усиновлення дітей-сиріт.

Попри це, з часів повномасштабного вторгнення спостерігаємо активну реконструкцію архаїчних напластунків фольклорного концепту «рід»: широке трактування сім'ї як нації і держави, активізація концептів «взаємодопомога», «родина», «українці», «земля», «країна», тощо. У процесі тривалого побутування концепт «рід» здатен не лише змінюватися, а й постійно відновлювати забуті смисли й асоціації.

Висновки. Ми простежили походження та семантичне наповнення концепту «рід», виокрепивши його смислове ядро – міфологічне «родь» – та стержневий концепт, що базується на семантиці слова «родити» й позначає групу людей, які походять від одного предка, поєднані родинними зв'язками, територією проживання, традиціями та культурною спадщиною. В національному фольклорі закладено цілий «банк» смислів, які обіймає концепт «рід». У процесі розгортання вони оформлюються в субконцепти і концепти, дотичні до головного, та структуруються за схемою мономіфу «космос / хаос». Фольклорний концепт «рід» творить концептосистему, яка обіймає концептосферу нації загалом. Структурна наповненість фольклорного концепту «рід» засвідчує його світоглядне значення та продуктивність в українській культурі.

Зазначимо, що дане дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Для вичерпного опису концепту «рід» потрібне вивчення опозиційних концептів та субконцептів на позначення безрідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисенко В. Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття. Київ, 2016. 256 с.
2. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. Київ, 2000. 191 с.
3. Боряк О. Родинна обрядовість поліщуків (За матеріалами експедиційного дослідження). *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2007. № 5. С. 59–64.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь, 2004. 1440 с.
5. Гримич М. Звичаєво-правова культура. Українська етнологія: навчальний посібник. Київ, 2007. 400 с.
6. Жайворонок Віталій Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ: «Твоя підпільна гуманітарка», 2006. 703с.
7. Жайворонок Віталій Українська етнологістика. Нариси. Київ, 2007. – 261 с.

8. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упорядкування, передмова та переклади Михайла Москаленка. Київ: «Дніпро», 1988. 293 с.
9. Календарно-обрядові пісні. Київ, 1987. 390 с.
10. Колодій Мирослава Проблеми дослідження концептів у сучасній когнітивістиці. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2013. № 27. С. 391- 397.
11. Кольберг О. Покуття. Казки і небилиці. Том 3 / переклад Остапа Українця. Глибока, 2025. 581 с.
12. Кондратюк Олена Трансформація родинно-обрядової спорідненості впродовж ХХ століття. *Народознавчі зошити*. 2021. № 2 (158). С.262 – 277.
13. Кримський Аг. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного / Відтворення з авторського макету 1930 р. Черкаси: «Вертикаль», 2009. – 438 с.
14. Кузьменко Оксана Фольклорний концепт: «за» і «проти» міждисциплінарної термінології. *Народна творчість та етнологія*. Київ, 2022. 2 (394). С. 43-50.
15. Кузьменко Оксана Фольклорний концепт: визначення терміна, структурні параметри та типи. *Народознавчі зошити*. Львів, 2018. №6 (144). С.1439-1447.
16. Мушкетик Леся Аксіологічні аспекти поняття рід / родина / кривні в українському фольклорі. *Народознавчі зошити*. Львів, 2024. №3 (177). С. 670-678.
17. Петров В. Передхристиянські релігійно-світові елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів / *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Перевидання в Україні. Київ, 1994. с. 244-249.
18. Пісні родинного життя. Київ: «Дніпро», 1988. – 357 с.
19. Пономарьов Анатолій. Українська етнографія. Курс лекцій. Київ: «Либідь», 1994. 317 с.
20. Приповідки або українсько-народна філософія. Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир С. Плав'юк. Перевидання з оригіналу 1946 р. Едмонтон, Канада, 1998. Том I. 352 с.
21. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко. Київ, 1909. Томъ III. О-П. 506 с.
22. Собора Юлія. Поняття «концепт» та проблеми його порівняльного аналізу у фольклористиці. *Народознавчі зошити*. Львів, 2021. № 1 (157). С. 40-45.
23. Українські народні пісні, наспівані Д.Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. Київ: «Музична Україна», 1990. 453 с.
24. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укладання і загальна редакція Михайла Чорнопиского. – Тернопіль, 2008. – 448 с.
25. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. Уклав М. Номис. Київ, 1993. 764 с.
26. Українські прислів'я та приказки. Київ: «Дніпро», 1984. 388 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025